(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

NAVJYOT /Vol. XII / Issue – I *ISSN 2277-8063*

म. गांधीजींचा उत्पादन साधनांच्या विकेंद्रीकरणाचा दृष्टीकोन

सौ. हेमलता अमोल मिणचेकर , सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, कमला कॉलेज कोल्हापूर.

गोषवारा:

सामाजिक, राजकीय व आध्यात्मिक क्षेत्रात म.गांधीच्या विचार आजही मार्गदर्शक व प्रेरक आहेत. सारे जग आज जागतिकीकरणाच्या लाटेवर स्वार होवून उज्वल भविष्याची स्वप्ने रंगवत असताना काही देशांना मात्र भांडवली व्यवस्थेच्या मर्यादामुळे अनेक दुष्परिणामाच्या झळा सोसाव्या लागत आहेत. या स्थितीमध्ये म. गांधींनी विकेंद्रीत व्यवस्थेची मांडलेली संकल्पना वैश्विक दृष्टीकोणातून समजून घेणे इष्ट ठरेल. प्रस्तुत शोध निबंध म. गांधीच्या उत्पादन साधनांच्या विकेंद्रीकरणाच्या सिद्धांतावर प्रकाश टाकतो. या सिद्धांताची व्यवहारिकता व समकालीन उपयोगिता यांची चर्चा करतो. म. गांधीनी या विषयावर वेळोवेळी मांडलेल्या विचारांचा संकीर्ण अभ्यास करण्याचा प्रयत्न या लेखात संशोधकाने केला आहे.

प्रस्तावना

सामाजिक विचारांच्या अवकाशात म.गांधींचे योगदानअमूल्य आहे. अनेक विचारवंतांच्या एक पाऊल पुढे असणारा महात्मा, विचारांना कृतीची जोड देवून कृतीशील संत म्हणून मानवी इतिहासाने गांधीजींचीच नव्हे तर गांधीपर्वाची अमीट नोंद घेतली आहे. मानवी समाजव्यवस्था, त्याची संरचना, परस्पर-व्यवहार आणि त्यातून निर्माण झालेली असमानता, साधनांच्या वाटपातील विषमता इत्यादीवरील सखोल चिंतनातून उत्पादनातील साधनाच्या विकेंद्रीकरणाचा आग्रह म. गांधीच्या विचारामध्ये निर्माण झाला होता. राष्ट्रपित्याच्या या विकेंद्रीकरणाच्या सिद्धांतावर सांगोपांग चर्चा होण्याची आजही गरजं आहे. देशातील वाढती बेरोजगारी, गरीब-श्रीमंत यामध्ये अधिक रुंद होत असलेली दरी आणि परिणाम स्वरूप जन्माला आलेल्या असंख्य सामाजिक समस्या यातून बाहेर पडण्याकरिता गांधी मार्ग दिशादर्शक ठरू शकतो.

भांडवली विकेंद्रीकरणाचे सध्य स्वरूप व गांधीजींचे उत्पादन साधनांच्या विकेंद्रीकरणाच्या बाबत विचार:

आजची भांडवली व्यवस्था सर्व देशांनी सीमा ओलांडून विकेंद्रीकरणाकडे जाणे इष्ट मानते, कारण मोठ्या उद्योगांद्वारे देशाचे औद्योगिकीकरण करण्यासाठी प्रचंड भांडवल जमा करणे आवश्यक असते.विस्तृत प्रमाणावर औद्योगिकीकरण हे परदेशी बाजारपेठेचे अस्तित्व लक्षात घेवून केले जाते. यामध्ये भांडवलाचे जागतिक विकेंद्रीकरण व अधिक नफा हे एकमेव लक्षवेधी ध्येय असते आणि त्यातूनच संपूर्ण विकास शक्य आहे. दुसऱ्या शब्दांत भांडवल निर्मिती आणि परदेशी बाजारपेठेतील सरकारी मर्यादा सोडवल्या गेल्यास मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिकीकरण व व्यापार करणे श्रेयस्कर असेल आणि त्यातूनच जगाचा शाश्वत विकास शक्य आहे.ही धारणा पक्की होत जात आहे.

आता ही तर्कशक्ती गांधींनी मांडलेल्या विकेंद्रीकरणाच्या संपूर्ण सिद्धांताला परस्पर विरोधी आहे. गांधीजींनी आपला सिद्धांत केवळ भारतीय परिस्थितीला अनुकूल असा मांडला असे मानणे चुकीचे ठरेल.गांधींचा विकेंद्रीकरणाचा सिद्धांत हा त्यांच्या असंख्य राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक समस्याबाबत त्यांच्या भविष्यसूचक अंतर्दृष्टीचा परिणाम होता, गांधीजींना आधीच या समस्यांची जाणीव होती की ज्यासमस्या आज औद्योगिकीकरणाच्या युगाने आणल्या आहेत व जगासमोर आ वासून उभ्या आहेत.

गांधींच्या विकेंद्रीकरणाच्या संकल्पनेच्या संदर्भात बर्ट्रांड रसेलचे म्हणणे असे आहे: "जगाच्या ज्या भागांमध्ये उद्योगवाद अजूनही तरुण आहे, त्या भागात आपण अनुभवलेली भीषणता टाळण्याची शक्यता अजूनही अस्तित्वात आहे. उदाहरणार्थ, भारत हा पारंपारिकपणे उत्पादन करणारा देश आहे. 'खेड्यातील समुदाय' ही एक शोकांतिका असेल, जर या पारंपारिक जीवनशैलीची तिच्या सर्व वाईट गोष्टींसह अचानक आणि हिंसकपणे औद्योगिकतेच्या मोठ्या दुष्कृत्यांसाठी देवाणघेवाण झाली आणि ती अशा लोकांना लागू होईल ज्यांचे जीवनमान आधीच दयनीयपणे खालावली आहे..... "म्हणूनच, गांधींच्या विकेंद्रीकरणाच्या कल्पनेचे खरोखर कौतुक

करण्याआधी, रसेल ज्याना "भयानक" बोलतात त्या "भयानक" चे वास्तव स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे. काही हातांमध्ये राजकीय सत्तेचे केंद्रीकरण होण्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर भांडवल निर्मितीची शक्यता आहे. आर्थिक सत्ता काही व्यक्तींच्या हातात केंद्रीत करणे हे मोठ्या उद्योगांच्या स्वभावात असते. भांडवलशाहीत ही सत्ता वैयक्तिक भांडवलदारांच्या हातात एकवटली जाते आणि समाजवादात ती व्यवस्थापक, तंत्रज्ञ आणि नोकरशहा यांच्याकडून लादली जाते. अशा प्रकारे राज्यातील सत्तेचे केंद्रीकरण लोकशाहीच्या संकल्पनेलाच नाकारते.एवढेच नव्हे तर औद्योगिकीकरणामुळे माणसाच्या जैविक गरजाही पूर्ण होत नाहीत. एक जैविक प्राणी म्हणून मनुष्याला "विशिष्ट तापमान, हवामान, हवा, प्रकाश, आर्द्रता आणि अन्नाची विशिष्ट गुणवत्ता" आवश्यक आहे. अशा परिस्थितीत काम केल्याने मनुष्य आपले शारीरिक संतुलन राखतो. औद्योगीकरणामुळे माणसाच्या या सेंद्रिय गरजा बळकावल्या जातात. शिवाय औद्योगीकरणामुळे माणसाला समूहातून वेगळे केले जाते. हे अपरिहार्यपणे मनुष्यामध्ये एकाधिकारवादी प्रेरणा वाढीस प्रोत्साहन देते. माणूस स्वतःच्या सार्वभौमत्वाबद्दल गाफील होतो. तो त्याचे व्यक्तिमत्त्व सामूहिकतेत विलीन करतो याचा परिणाम असा होतो की शेवटी त्याला समाजाच्या सामूहिक हिताच्या नावाखाली प्रत्येक प्रकारचे अत्याचार आणि क्रूरता सहन करण्याची सवय होते. औद्योगिकतेच्या अनियंत्रित पाठपुराव्यामुळे उद्भवलेल्या काही अत्यंत वाकबगार समस्या आहेत. अनेक विचारवंत आणि समाजसुधारक जसे की, वेन, सायमन, फुरिसर आणि विशेषतः मार्क्स यांनी यासमस्येच्या कारणांचा शोध घेतला. त्यांच्या मते, या विकृतीचे मूळ मालकी व्यवस्थेत आहे; सर्व सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक समस्या उत्पादनाच्या साधनांच्या खाजगी मालकीमुळे होतात. एकदा ही खाजगी मालकी प्रणाली काढून टाकली गेली आणि उत्पादनाची साधने सामाजिक झाली की हा दोष नाहीसा होईल असे त्यांना वाटले. पण मार्क्सने रंगवलेल्या या गुलाबी चित्राला अनुभवाने खोटे ठरवले. सामाजीकरणानंतरही समस्या वेगवेगळ्या स्वरूपात दिसून येतात. स्वातंत्र्य नाहीसे झाले आणि सत्तेच्या मागे लागलेल्या वेडाने माणसाला पशू जगण्याच्या सर्वात खालच्या संप्रदायापर्यंत नेले. निःसंशयपणे बहुतेक वाईट गोष्टी मालकीच्या व्यवस्थेतून उद्भवल्या आहेत. गांधींनी या संदर्भात मार्क्सचा स्वीकार केला, पण तो एक पाऊल पुढे आहे आणि खोलवर आहे. त्यांच्या मते, मालकीची व्यवस्था आणि उत्पादन तंत्र हे दोन्ही या दोषाचे खरे कारण होते. मार्क्सने त्याच्या मानवतावादी आवेशात मालकी व्यवस्थेवर हल्ला केला. पण त्यांनी उत्पादनाचे तंत्र पूर्णपणे अस्पर्शित ठेवले. गांधींनी आपले लक्ष तंत्रावर केंद्रित केले. त्यांनी सुचवले की मोठ्या प्रमाणातील तंत्राने छोट्या प्रमाणातील तंत्राला मार्ग द्यावा, हाच त्यांच्या विकेंद्रीकरण सिद्धांताचा गाभा आहे.त्यांच्या मते, वस्तूचे उत्पादन छोट्या प्रमाणात मात्र अनेक ठिकाणी पसरलेले असावे. खेडे हा भारताचा केंद्रबिंदू असल्याने त्याचा विकास होणे गरजेचे आहे. स्वावलंबी व स्वदेशी व्यवस्था कायम टिकवून मानवी श्रमाचा जास्तीत जास्त उत्पादक वापर करून उत्पादन घेणारे तंत्रज्ञान विकसित केले जावे असे त्यांचे मत होते. त्यांना गाव-पंचक्रोशी-प्रदेश या क्रमाने वर्तुळ विस्तारत जाणारी रचना अभिप्रेत होती. त्यासाठी त्यांनी शेजारधर्माच्या तत्त्वानुसार एकमेकांना सहकार्य करावे असे मत मांडले. व या तत्त्वावर आधारित परस्परांच्या गरजा भागविणे हे त्यांना 'स्वदेशी' व 'स्वावलंबी' या संकल्पनेत अभिप्रेत होते.

यंत्र सामुग्रीबाबत गांधी-विचार:

गांधी उत्पादनाच्या साधनांवर, म्हणजे यंत्रसामग्रीवर विज्ञानाचा वापर करण्याच्या विरोधात होते असे अनेक अपप्रचार गांधी काळातही निर्माण झाले होते. यावर अनेक मतप्रवाह आहेत याबाबत स्वत: त्यांनी उत्तर दिले, "मला आक्षेप आहे ते यंत्रसामग्रीची क्रेझ आहे, यंत्रसामग्री नाही..." (यंग इंडिया, 1925). खरंच त्यांनी लहान-प्रमाणात तंत्र विकसित करण्याच्या दिशेने विज्ञानाच्या वापरास अनुकूलता दर्शविली: "मी कॉटेज मशीनमधील प्रत्येक सुधारणांचे स्वागत करीन", त्यांनी यंग इंडियामध्ये लिहिले. ते सर्व यंत्रसामग्रीच्या विरोधात आहेत का या सूचनेला उत्तर देताना ते म्हणाले, "माझे उत्तर ठामपणे नाही असे आहे. परंतु मी त्याच्या बिनदिक्कत गुणाकाराच्या विरोधात आहे. मी यंत्रसामग्रीच्या विजयाने चकित होण्यास नकार देत नाही. परंतु साधी साधने आणि अवजारे आणि अशी यंत्रे वाचवतात. वैयक्तिक श्रम आणि लाखो कॉटेजचे ओझे हलके करते, मी स्वागत केले पाहिजे." (तरुण भारत, 1926)त्यामुळे गांधी यंत्रांच्या विरोधात नव्हते हे आपण पाहतो. यंत्रसामग्री आणि विज्ञानाच्या

वापराकडे त्यांचा संपूर्ण दृष्टीकोन पूर्णपणे भिन्न, सखोल क्रांतिकारी आणि मानवजातीचा होता. माणसाला यंत्रमानव बनवणारे, स्वातंत्र्याची त्याची बारमाही इच्छा हिरावून घेणारे आणि त्याच्या राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्यावर सर्वांगीण आक्रमण करणारे तंत्र गांधींना मान्य नाही.उत्पादक श्रम पुर्णपणे अनावश्यक ठरवून यंत्रांद्वारे उत्पादन घेणे त्यांना मान्य नव्हते. त्यांना उत्पादक श्रम नेहमीच ढोर मेहनतीचे व पशुसारखे असते किंवा ते निर्बुध्द्ध व हीन बनवते हा विचार मान्य नव्हता. मानवी श्रम अर्थपूर्ण, अल्हाददायक व अधिक उत्पादक बनविणारे प्रगत व प्रगल्भ तंत्रज्ञानाचा विकास केला जावा असे त्यांचे मत होते.

विज्ञान आणि गांधीजी:

गांधीजी म्हणतात "विज्ञान ज्यात ज्ञानाचा समावेश आहे, त्याला मूल्य आहे असे मानले जाणे आवश्यक आहे, परंतु आतापर्यंत ज्यात तंत्राचा समावेश आहे, त्याची प्रशंसा करावी की दोष द्यावा हा प्रश्न तंत्राच्या वापरावर अवलंबून आहे. हे स्वतःच तटस्थ आहे, चांगले किंवा वाईट नाही आणि याला काय महत्त्व देते किंवा ते विज्ञानापेक्षा इतर स्त्रोतांकडून आले पाहिजे याबद्दल आपले कोणतेही अंतिम मत असू शकत नाही." वैज्ञानिक तंत्राच्या वापराबाबत बर्ट्रांड रसेल यांचे असेच म्हणणे आहे.गांधींच्या म्हणण्यानुसार, वैज्ञानिक तंत्राला, मूल्यांची सखोल जाणीव करून दिली पाहिजे जी ती निर्माण करायची आहे. दुसऱ्या शब्दांत, तंत्र आणि परिपूर्णतेची प्रगती सामान्य उद्दिष्टांशी सुसंगत असणे आवश्यक आहे. मोठ्या प्रमाणातील तंत्र सामान्य उद्दिष्टांच्या मुळावरच आघात करते. गांधी आधुनिक पाश्चात्य सभ्यता ही अधिक प्रगत, सुसंस्कृत व उन्नत गोष्ट आहे हेच नाकरतात. महात्मा गांधींच्या मते, मन, बुद्धी व शरीर श्रम यांच्यातील फारकत अनेक अनर्थ निर्माण करते. यात सांगड घालणारे विज्ञानवादी विचार अंगिकारले पाहिजेत.

गांधीविचार आणि भारतीय विकास:

स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षामध्ये भारतात असणाऱ्या सुमारे साडे सहा लाख खेड्यांच्या प्रगतीचा आढावा घेता असे आढळते की, गांधीजींच्या ग्राम स्वराज्याच्या संकल्पनेला मूर्त स्वरूप देण्यासाठी पंचायत राज संकल्पनेचे स्वीकार करण्यात आला व राज्यसत्तेमधील निर्णय व साधनांच्या उप्लब्धतेचे खरे विकेंद्रीकरण साध्य करण्याचे नियोजन झाले. नवनव्या योजनांचा खेडूतांवर भडिमार करण्यात आला. नियोजनाच्या अनेक पद्धती वेगवेगळ्या टप्प्यांवरती बदलत गेल्या. जागतिक बदलांचे वेगवान वारे राष्ट्रपित्याने घालून दिलेल्या चौकटीला भेदून आत शिरले. पायाभूत विकासाच्या नवनव्या गोष्टी गावांमध्ये राबविण्यात येऊ लागल्या. त्या सोबतच काही जागतिक समस्या संस्कृतिक अभिसरणामुळे निर्माण झाल्या. या सर्व समस्यांवर जालिम उपाय गांधीवादतच सापडतो. जागतिकीकरणाच्या रेट्यामध्ये गावाचे गावपण टिकवायचे असेल तर गांधीवादाशिवाय तरणोपाय नाही.गांधीच्या विचारांवर सखोल चिंतन होवून देशाच्या भविष्याचे नियोजन सर्वांच्या हिताचे ठरेल.

संदर्भ:-

1. मो. क. गांधी, (अनुवादक -सीताराम पुरुषोत्तम पटवर्धन, जानेवारी 2010, सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा, नवजीवन प्रकाशन, अहमदाबाद 14.
2. रमेश ओझा (संपादक) जानेवारी 2022, गांधींविषयी गांधी : खुर्द आणि बुद्रूक, साधना प्रकाशन पुणे, 30
3. https://www.mkgandhi.org/articles/concept.htm